

Glavni urednik
Zoran Hamović

Uređivački odbor
Dr Vojislava Bugarski
Dr Aleksandar Dimitrijević (*urednik*)
Dr Nataša Hanak
Mr Zorana Jolić
Prof. dr Aleksandar Kostić
Prof. dr Dragan Popadić
Milan Stanojković

Likovni urednik
Svetlana Volic

© Clio, 2010. Sva prava za izdanje na srpskom jeziku zadržana.
Ova publikacija, u celini ili delovima, ne sme se umnožavati, prešampavati, pohranjivati u memoriju kompjutera ili na bilo koji način prenositi – elektronski, mehanički, fotokopiranjem, snimanjem ili na drugi način – niti može na bilo koji način ili bilo kojim sredstvima biti distribuirana bez odobrenja izdavača.

Naslov originala

Albert Rothenberg, M.D.

Creativity and Madness

New Findings and Old Stereotypes

Copyright © 1990 The Johns Hopkins University Press

All rights reserved. Published by arrangement with The John Hopkins University Press, Baltimore, Maryland

Albert Rotenberg

KREATIVNOST I LUDILO

Nova otkrića i stari stereotipi

Prevele s engleskog:
Branka Robertson i Zorica Jovičić

SADRŽAJ

1. Naučnik ispituje kreativnost	9
2. Kreativni proces u umetnosti i nauci.	24
3. Inspiracija i kreativni proces	50
4. Mistika nesvesnog i kreativnosti	61
5. Psihoza i pisanje poezije	71
6. Samouništenje i samostvaranje	83
7. Opasnosti psihoanaliziranja (ili brukanja) Emili Dickinson	95
8. Psihoza i trijumf Augusta Strindberga.	111
9. Homoseksualnost i kreativnost.	124
10. Muza u boci (prevela Branka Robertson)	136

11. Stvaranje drame <i>Ledadžija dolazi</i> Judžina O'Nila	158
12. Kreativnost i mentalna bolest	176
13. Psihoterapija i kreativnost (prevela Zorica Jovičić)	196
Reči zahvalnosti	214
<i>Doc. dr Vladimir Jović</i> Naučno proučavanje odnosa kreativnosti i mentalnog poremećaja	215
Indeks	219

Uspomeni na moje roditelje

1

NAUČNIK ISPITUJE KREATIVNOST

Dozvolite mi da vam na početku ispričam nekoliko priča ili, ako vam se više dopada, mitova. Šetate blizu parka u nekom velikom gradu. Dok tako lagano hodate, primećujete da neko ide ka vama, napola je osvetljen svetlošću ulične lampe, duboko je zamišljen, gotovo zanesen u svojoj usredsređenosti. Srednje je visine, prilično mršav, osećajnog lika, donekle neuredne pojave. Izuzetno je lep muškarac, duge guste kose. Dok vam se približava, zapanjite se kada vidite kako mu se menja izraz lica – ono se najednom preliva uzbuđenjem i zadovoljstvom. Uopšte ne primećujući vaše prisustvo, on se naglo okreće na petama, ubrzano se vraća u smeru iz kog je upravo došao i zamiče u ulazu otprilike pola bloka dalje od tog mesta.

Zbog neobičnosti događaja, pratite ga do ulaza u kom je nestao i, primetivši vratara koji tu stoji, ne možete da se suzdržite da ne pitate ko je čovek koji je tako užurbano ušao. Vratar, koji bi u ovom gradu inače bio nabusit prema bilo kom prolazniku koji se raspituje za nekog stanara u njegovoj zgradi, naginje glavu, delom s ponosom, delom iz zabave, i kaže: „O, to je V. B. J., slavni pesnik.“ Onda dodaje, kao da odgovara na nepostavljeno pitanje: „Malo je na svoju ruku.“

Odmah prepoznavši ime pesnika nosioca Nobelove nagrade, sada ste i vi poneseni. Počinjete da zamišljate kako pesnik u svom luksuznom stanu odmah seda za pisaći sto i radi u nastupu inspiracije (jer sada shvatate da je to *ono* zbog čega je maločas najednom stao kao ukopan na ulici), grozničavo predan pisanju pesme. Dok se udaljavate, možda ga zamišljate kako celu noć ne prestaje da radi dok ne završi pesmu. Ili, možda ga u glavi vidite kako odlazi u krevet na samo nekoliko sati, da bi ga opet probudila neka unutrašnja sila koja ga vraća pesmi jer ne može ni da stane ni da spava dok je ne završi. Kada je sledećeg jutra pesma završena, sigurni ste da je to još jedno njegovo remek-delo, i možda ćete

zabeležiti datum susreta kako biste bili sigurni da ćete prepoznati to određeno delo kada bude bilo objavljeno.

Sledeća priča je iz drugog istorijskog perioda, dešava se u antičkoj Grčkoj, i posredi je drugo umetničko polje – slikarstvo. Na velikoj umetničkoj izložbi u Atini, dva slikara, Zeuks i Parasije, javno diskutuju o Zeuksovoj slici na kojoj je naslikao grožđe, koje izgleda tako verno da se Parasiju isprva učinilo da je to pravo grožđe. Odlučuju da za probu odnesu sliku napolje i dok je nekoliko ljudi posmatra, na nju sleću vrapci i pokušavaju da kljucnu grozd. Parasije je zadivljen, a zatim poziva Zeuksa i posmatrača u svoj atelje jer veruje da je slika koju će im pokazati takođe izuzetno verna stvarnosti. Kada stignu u atelje, Parasije pokazuje na sliku u uglu, koja potvrđuje tu vrstu njegovog talenta. Zeuks se približi slici, okrene se kolegi i kaže: „Hoćeš li, molim te, da raširiš zavesu da vidim šta je na slici.“ Parasije odgovara da to, nažalost, ne može da učini jer zavesa *jeste* slika. Zapanjeni Zeuks kaže: „Ti si bolji slikar od mene. Ja sam prevario vrapce, a ti si uspeo da prevariš mene.“

Posmatrači koji slušaju razgovor dva slikara zadivljeni su tim događajem. Pričaju kako je Parasije oduvek pokazivao neverovatan talenat. Kruži priča kako je kao dete umeo da pamti svaki komad nameštaja u sobi, svaku boju i svaku tkaninu mnogo meseci pošto bi sobu samo jednom video.

U poslednjoj legendi, mitu ili priči o genijalnim ljudima govori se o naučniku, muškarcu ili ženi, koji neumorno radi i radi nastojeći da reši krucijalni problem, da bi mu se jednog dana, dok je na odmoru, ili dok noću spava, ili priča s kolegom – da spomenemo nekoliko varijanata iste legende – gotovo rešenje samo od sebe nametnulo kao da je izronilo iz nesvesnog ili se javilo poput udara groma iz nepoznatog izvora.

Za razliku od ovih primera, ali paralelno s njima, stoje mitske priče o umornoj domaćici ili poslovnom čoveku koji gori od ambicije, shizofrenoj osobi rascepljene ličnosti, narkomanu potpuno ogrezlom u zavisnost, ili prosto o bilo kom od nas običnih ljudi, ko se okreće kreativnim aktivnostima kao što su crtanje i slikanje, sviranje nekog muzičkog instrumenta, gluma u lokalnom amaterskom pozorištu, ples ili i takozvani kreativni pokreti, i ko onda doživi *preobražaj* u životu.

Šta je zajedničko svim ovim pričama?

Sve su one mitovi u tom smislu da prenose opšteprihvaćena shvatanja o kreativnosti kroz istoriju, a koja nisu empirijski ocenjena ili potkrepljena.

U prvoj priči, o susretu u parku, oživljen je mit o inspirisanom pesniku koji sve piše iz glave, u jednom dahu. Taj mit opstaje kroz sva vremena, kao i mit o Atini, koja iskače iz Zevsove glave, a održavaju ga i stručnjaci i laici. Njega podstiču i sami kreativni ljudi. Kao u priči, takva čudesna sposobnost često je povezana sa osobenjaštvom, ili ludilom.

Druga priča, o slikarima, odnosi se na mitsku predstavu o posebnom talentu – koji se, navodno, kod svih slikara može ustanoviti još u detinjstvu. U njoj se takođe razvija ideja o specijalnom talentu, takozvanom fotografskom pamćenju, sposobnosti savršenog vizuelnog pamćenja. Međutim, ne postoje dokazi da fotografsko pamćenje ili sinestezia (zamenljivi senzorni doživljaji) ili, kad smo već kod toga, posebno visoka inteligencija, imaju bilo šta sa kreativnošću. Postoje izuzeci, kao što je visoka inteligencija u nauci ili muzička sposobnost.

Priča o genijalnom naučniku je mit po kome se naučna kreativnost sastoji od ideja koje izviru iz nesvesnog. Mnogi slavni naučnici, kao što su Žil-Anri Poenkare i August Kekule – ovaj drugi je rodonadžnik slavnog mita o otkriću benzenskog prstena u snu – podsticali su ovaj mit koji predstavlja još jednu varijantu ideje o dramatičnoj inspiraciji.

U poslednjoj priči preuveličana je poznata predstava da ljudi poseduju izvore kreativnosti koji se oslobađa u toku takozvanih kreativnih aktivnosti. Ova predstava nije potpuno lažna, kao što ću uskoro razjasniti.

Zašto su se razvili ovi mitovi? Delom zato što je bilo teško doći do pouzdanih podataka o relativno malom broju ljudi koji su tokom istorije čovečanstva bili genijalni stvaraoci, delom zato što su oni sami iz nekih svojih razloga voleli da podstiču izvesne mitove (posebno mit o inspiraciji), ali prvenstveno zato što je kreativnost izuzetno pozitivno vrednovana. Zbog toga je ona obavijena velom misterije i nagađanja, i prema njoj svi gaje veoma snažna osećanja i uverenja – ispravna ili pogrešna. Usudio bih se da kažem da bi se teško našao jedan jedini čovek koji bi porekao da je kreativnost pozitivno vrednovana. Kao probu, razmislite na trenutak da li bismo Adolfa Hitlera mogli smatrati krea-

tivnom osobom: neki bi ga možda nazvali genijalnim ludakom, ali kreativnim ubicom – nije verovatno.

DEFINICIJA STVARALAŠTVA

Međutim, koliko god je jaka ova pozitivna vrednost, malo je doslednosti ili konačne saglasnosti u vezi sa značenjem ideje ili konkretnog termina *stvaralaštvo*. U rečniku, taj termin se definiše samo kao „stvaranje nečega“. Međutim, neki bi taj termin čuvali samo za najuzvišeniji tip stvaranja, kao što je božji čin stvaranja sveta, ili za najslavnija i najcenjenija dostignuća u umetnosti ili nauci; drugi bi smatrali ispravnim da se termin koristi za stvaranje ili pravljenje bilo čega, kao što je uobičajena jezička upotreba – na primer, u izrazu „stvarati probleme“. Ovaj tip upotrebe mogao bi se proširiti na primere kao što su „praviti krugove od dima“, praviti stolicu, ili proizvoditi automobil na pokretnoj traci. Jedan moj student je u svojoj drskosti otišao tako daleko da je rekao da je i velika nužda čin stvaranja nečega. Ali, ostavimo drskost i ironiju po strani, proizvodnja nečega ili stvaranje često se u našoj kulturi etiketira kao kreativnost.

Za naučnika je važno da razmotri pitanje pozitivne vrednosti, jer je to jedan od razloga zbog čega pokušava da ispita i istraži ovaj fenomen. Međutim, pojmovi kao što je vrednost predstavljaju poseban problem za naučnike, pošto je vrlo teško objektivno ih razmatrati, te je stoga neophodno pojasniti šta oni znače. Produktivnost – puka proizvodnja velike količine stvari – nije isto što i kreativnost. Često, nekog ko piše mnogo knjiga ili neprestano ima nove ideje ili u skicen-bloku crta jedan crtež za drugim smatramo kreativnim. Međutim, kao što moj student predočava u svom drskom komentaru, rezultat može biti velika količina bezvrednog materijala. Slična zabuna postoji u pogledu kreativnosti i originalnosti. Mada se pojam originalnosti često izjednačuje sa kreativnošću, originalnost u smislu prostog stvaranja nečega neobičnog ili besprimernog nije isto što i kreativnost. Svi znamo da mnoge neobične i besprimerne ideje nisu uopšte vredne pažnje i da se neki ljudi trude da se razlikuju nadajući se da će time zaslužiti čast da budu nazvani kreativnim. Kreativnost je, otud, stvaranje nečega što je *istovremeno* i novo i istinski vredno.

KREATIVNOST U SVIMA NAMA

Da li su svi potencijalno kreativni, drugim rečima, da li mi samo ne prepoznajemo da seme kreativnosti postoji u svim ljudskim bićima? Ovo je srž problema. Ispitivanjem kreativnosti dobili bismo odgovor na ovo pitanje. U suštini, smatram da odgovor zavisi od definicije. Ako odlučimo da kreativnost znači biti otvoren i fleksibilan, nalaziti korisna i nova rešenja u poslu ili životnim problemima, onda svakako potencijal za ovu vrstu kreativnosti postoji u svima nama. Ako odlučimo da kreativnost znači ostvarivanje i izražavanje jedinstvenosti čovekove ličnosti, stila, ciljeva i načina interakcije s drugim bićima, onda je ovaj tip kreativnosti, bar teorijski, svima dostupan. Ako odlučimo da kreativnost znači sposobnost čoveka da raste, razvija se i menja u skladu sa unutrašnjim ciljevima i spoljašnjom stvarnošću, onda je takva kreativnost široko dostupna i vrlo je važno dostići je. Ili, ako preuzmemo model kreativnosti iz umetnosti, ako bismo odlučili da je glavna komponenta sposobnost da se bilo koji zadatak – kuvanje, tenis, ili svakodnevni posao – obavlja s određenom elegancijom i estetskom prefinjenošću, onda je opravdano pretpostaviti, s prilično visokim stepenom sigurnosti, da je takva kreativnost svakome moguća, uprkos činjenici da ta veština nije česta. Napokon, ako sledimo poziciju poslednjeg mita koji sam opisao i shvatimo kreativnost kao bavljenje umetničkom delatnošću, poput crtanja, sviranja muzičkog instrumenta, pisanja priča ili pesama – bez obzira na to koliko je kompetentno obavljena – onda nema nikakve sumnje da svako, uz određenu obuku i pomoć, može naučiti da obavlja takve delatnosti i da mu to pruža određeno zadovoljstvo, mada ne i životni preobražaj.

Bilo bi zanimljivo nastaviti nizanje definicija kreativnosti i razmatranje implikacija i ishoda svake od njih, što bi nam omogućilo poniranje u pitanja enigme i značenja života, filozofska i teološka razmatranja, kao i procenu ciljeva obrazovanja i psihijatrijskih disciplina; možda bismo čak doprli do pitanja politike i organizacije društva. Ali, cilj naučnog bavljenja kreativnošću, moj cilj, ne može biti tako širok i dalekosežan kao što bi podrazumevale te definicije i pitanja. Naučnik mora da se bavi konkretnim pitanjima i da ih poveže s konkretnim problemima unutar postojećeg korpusa znanja na ovom polju. Shodno tome, fokus

mog istraživanja kreativnosti – projekta pod nazivom „Studije kreativnog procesa“, u kome sam glavni istraživač više od dvadeset pet godina – ograničen je na mnogo uža i konkretnija pitanja, mada ona imaju svoje implikacije, koje ću kasnije i navesti.

KREATIVNOST I PSIHOZA

Među mnoga konkretna pitanja kojima sam se bavio u pogledu psiholoških procesa koji se dešavaju tokom stvaralačkog rada, kao i u normalnom životu i psihoterapiji, spada i ono o odnosu kreativnosti i psihoze. Povezivanje kreativnosti s krajnje konkretnim pitanjem može delovati kao neshvatljivo naglo skretanje s veoma širokih i sveobuhvatnih oblasti koje sam upravo pominjao, ali dozvolite mi da objasnim šta pod tim podrazumevam. Nesumnjivo je da su genijalci u svakom periodu ljudske istorije zasluživali da se nazovu kreativnim. Njihova dostignuća u umetnosti, nauci ili drugim poljima gotovo su uvek bila i nova i vredna, a dela genijalnih ljudi su u suštini modeli za sve druge interpretacije ili definicije kreativnosti koje sam pominjao. S obzirom na to da se s genijalnim osobama povezuju tako visoka postignuća i počasti, bio sam jedno vreme veoma zbunjen i zaintrigiran činjenicom da je mnogo istaknutih ljudi patilo od nekog oblika psihoze. Mada je teško tvrditi da postoje apsolutni dokazi za to, lista takvih ljudi obuhvatala bi slikare Hijeronima Boša, Vinsenta van Goga, Vasilija Kandinskog i Albrehta Direra; naučnike Majkla Faradeja, Isaka Njutna, Johana Keplera i Tiha Brahea; kompozitore Roberta Šumana, Huga Volfa i Kamija Sen-Sansa; pisce Johana Helderlina, Augusta Strindberga, Artura Remboa, Edgara Alana Poa, Čarlsa Lema, Gija de Mopasana, Teodora Retkea, Ezru Paunda, T. S. Eliota, Virdžiniju Vulf, Harta Krejna, Silviju Plat, Džonatana Svifta, Luisa Kerola (Čarls Dodžson), Vilijama Blejka, Ernesta Hemingveja i Šarla Bodlera; i filozofe Artura Šopenhauera i Fridriha Ničea.

Jedan Šekspirov lik je izgovorio sledeće reči: „Ludak, zaljubljeni i pesnik, svi su sazdani od mašte“, a ideja o ludom genijalcu odavno je prihvaćena u našoj kulturi i književnosti. Međutim, cilj našeg projekta od samog početka nije bio ni da dokažemo vezu između psihoze i genijalnosti niti da je osporimo – mnogi su to pokušali da učine i nisu uspeli;

to jest, nisu uspeli da pokažu bilo kakvu nepromenljivu vezu između genija i psihoze. Umesto toga, nas je zanimalo kako to da dva naizgled tako suprotstavljena stanja mogu da postoje u jednom čoveku. Odgovor na takvu zagonetku baca novo svetlo i na psihozu i na genijalnost. Stoga smo se fokusirali na ispitivanje kreativnosti visokog nivoa, kakvo se, naravno, može onda primeniti na svaki tip kreativnosti.

METOD PRISTUPA

Mi nismo prvi, treba da istaknem, koji na naučnoj osnovi ispituju kreativnost. Ne tako davno, sastavili smo i objavili dva toma bibliografije pod naslovom *Indeks naučnih radova o kreativnosti*¹; tu je bilo 9.968 naslova, što knjiga, što članaka. To je bio opsežni katalog studija iz ove oblasti, a navedeni naučni pristupi kreativnosti obuhvatali su psihološke eksperimente; medicinske, psihijatrijske i psihoanalitičke istorije bolesti; antropološke i sociološke terenske studije; genetske studije; psihoistorijske i druge tipove teorijskih analiza; izveštaje i procene kliničkih i obrazovnih intervencija. Uprkos prilično obimnoj postojećoj literaturi na ovu temu, otkriveni su samo komadići znanja.

Naše ispitivanje kreativnosti zasnovano je na empirijskim podacima dobijenim direktno od kreativnih osoba tokom vrlo dugih i intenzivnih psihijatrijskih razgovora, iz kontrolisanih psiholoških eksperimenata s velikim brojem subjekata, na osnovu statističkih i psiholoških analiza književnih rukopisa, kao i razgovora sa preživelim članovima porodica istaknutih stvaralaca. Do danas sam lično vodio 2.000 sati razgovora s umetnicima i naučnicima, dobitnicima tako visokih počasti kao što su Nobelova nagrada, Pulicerova nagrada, Nacionalna zlatna medalja, Nacionalna i Američka književna nagrada i Bolingenova nagrada za poeziju; dobitnicima priznanja od Kongresne biblioteke Sjedinjenih Država; biranim za članove u Američkoj akademiji likovnih umetnosti i književnosti, Nacionalnom institutu likovne umetnosti i književnosti, Na-

¹ Albert Rothenberg & Bette Greenberg, *The Index of Scientific Writings on Creativity: Creative Men and Women*; Hamden, Conn., Archon Books, 1974; *The Index of Scientific Writings on Creativity, General, 1566–1974*, Hamden, Conn., Archon Books, 1976.

cionalnoj akademiji nauka ili Kraljevskoj akademiji u Londonu. Ja sam s tim osobama radio kao sa istraživačkim subjektima, *ne kao s pacijentima na terapiji*, i oni su saradivali u intenzivnom istaživanju psiholoških korena kreativnih procesa. Drugim rečima, razgovori su bili fokusirani na započeti kreativni rad i vodili su se u redovnim razmacima do završetka konkretnog kreativnog dela. U slučaju romana, na primer, razgovori su započinjani kada bi autor dobio prvu ideju i nastavljeni svake ili svake druge nedelje do objavljivanja romana, neke dve ili tri godine kasnije. Takođe sam često razgovorao s nekreativnim osobama kojima je bilo plaćeno da se uključe u književni ili naučni projekat. Uz to, vršio sam, samostalno i zajedno sa saradnicima, kontrolisane psihološke eksperimente i na pomenutim subjektima i na brojnim drugim subjektima za koje se smatra da imaju kreativni potencijal; ovi eksperimenti su se sastojali od posebnih zadataka osmišljenih sa ciljem da se identifikuju karakteristični misaoni procesi subjekata².

OPŠTI NALAZI

Iz svih ovih istaživanja mogu da izvučem vrlo jasan zaključak da određeni elementi leže u temelju svih tipova kreativnosti; postoje zajednički psihološki činioci, sadržani u različitim tipovima kreativnih

² Opšti plan istraživanja dat je detaljnije u Albert Rothenberg, *The Emerging Goddess: The Creative Process in Art, Science, and Other Fields*, Chicago, University of Chicago Press, 1979. Eksperimentalna istraživanja izložene su u: Albert Rothenberg, "Word Association and Creativity", *Psychological Reports* 33, 1973, 3–12; "Opposite Responding as a Measure of Creativity", *Psychological Reports* 33, 1973, 15–18; "Psychopathology and Creative Cognition: A Comparison of Hospitalized Patients, Nobel Laureates, and Controls", *Archives of General Psychiatry* 40, 1983, 937–942; "Artistic Creation as Stimulated by Superimposed Versus Combined-Composite Visual Images", *Journal of Personality and Social Psychology* 50, 1986, 370–381; Albert Rothenberg & Robert S. Sobel, "Creation of Literary Metaphors as Stimulated by Superimposed Versus Separated Visual Images", *Journal of Mental Imagery* 4, 1980, 77–91; "Effects of Shortened Exposure Time on the Creation of Literary Metaphors as Stimulated by Superimposed Versus Separated Visual Images", *Perceptual and Motor Skills* 53, 1981, 1007–1009; Robert S. Sobel & Albert Rothenberg, "Artistic Creation as Stimulated by Superimposed Versus Separated Visual Images", *Journal of Personality and Social Psychology* 39, 1980, 953–961.

procesa u umetnosti, nauci i drugim stvaralačkim poljima. Ti zajednički činioци predstavljaju specijalne tipove misaonih obrazaca koje primenjuju kreativne osobe tokom samog stvaralačkog procesa³. Ali pre nego što se dotaknem tih važnih stvaralačkih misaonih procesa, prvo ću izneti neka opšta zapažanja o kreativnim osobama, do kojih sam došao prvenstveno iz vlastitih podataka. Prvo, suprotno popularnom mišljenju, kao i stručnom uverenju, obdarenost izuzetnom kreativnošću *ne* podrazumeva određeni tip ličnosti. Kreativni ljudi nisu nužno detinjasti i impulsivni u međuljudskim odnosima, kao što se često misli, niti su svi egoisti, buntovnici ili čudaci. Drugo, moram da istaknem, ma kako iznenađujuće može da zvuči, nisu svi kreativni ljudi visoko inteligentni, uzimajući inteligenciju u opšteprihvaćenom značenju rezultata na verbalnim testovima inteligencije. Mnogi istaknuti slikari, pisci, arhitekta i drugi stvaraoci po inteligenciji su samo malo iznad proseka. Povrh toga, ne postoji jedinstven tip kreativne ličnosti, ako o tome govorimo u tehničkom psihološkom smislu. Niti su svi stvaraoci kompulsivni niti impulsivni, mada su mnogi – zanimljivo, čak i oni najistaknutiji – donekle rigidni, detaljisti i perfekcionista, a ne slobodni i spontani. Istina je da određeni stepen introvertnosti – okrenutosti ka unutra i obuzetosti samim sobom – dominira među osobama kreativnim na mnogim poljima, ali ima i onih koji su izuzetno ekstrovertni. Uopšteno govoreći, ima mnogo idealizma i stremljenja ka idealnom u njihovom delu, ali nema karakterističnog ideološkog stava niti političke opredeljenosti. Kreativni ljudi uglavnom preziru autoritarnost, ali i tu postoji nedoslednost jer su neki stvaraoci prilično autoritarni u pogledu suda i ukusa. Malo ko od nas – bio kreativan ili ne – stvarno voli autoritarnost i ponekad smo svi mi nedosledni, tako da ova grupa ne pokazuje različitost u odnosu na ostatak ljudskog roda. Samo je jedna karakteristika ličnosti i orijentacija prema životu i radu apsolutno izražena kod svih kreativnih osoba: motivacija.

³ Rothenberg, *Emerging Goddess*, 135–206, 268–315.